

Veres András:

***Szabó Dezső újraértékelése*¹**

Az „újraértékelés” szó ma rosszul hangzik. Az újraértékelést meghirdető, egyre könyörtelenebb igyekezet talán az 1940-es, 1950-es évek fordulóján lehetett utoljára annyira hiteltelen, mint napjainkban. Amikor Szabó Dezső, Tormay Cécile, Nyírő József és Wass Albert lettek a jelenlegi oktatási kormányzat kedvezményezettjei, nyilvánvalóvá vált a politikai akarat nyílt és illetéktelen határsértése. Hiszen aligha lehet szó esztétikai értéken alapuló elégtételről ott, ahol egy Nyírő József azon az áron kerül be az újra kötelezővé tett, központilag deklarált középiskolai tantervbe, hogy közben olyan nagyságrendű alkotók szorulnak ki onnan, mint Füst Milán. Ráadásul az indoklásokban szereplő „nemzeti konzervatív” besorolás sem illik erre a névsorra, melyet néhai Csurka István is büszkén vállalt volna. Könnyen lehet, hogy nemcsak Szabó Dezső lóg ki e kategóriából, hanem Nyírő és Wass is, és valamennyien *nemzeti radikálisnak* nevezhetők. Mannheim Károly konzervativizmus-jellemzését felhasználva talán úgy lehetne legplasztikusabban jellemezni a különbséget, hogy míg a konzervatív ideológiát a hajdani tradicionális értékek problematikussá válása hívta életre, addig a nemzeti radikalizmust épp a konzervativizmus tehetetlensége, hitelvesztése. Amikor már nem elegendő a hagyományos értékrend fenntartásának előnyeire hivatkozni, hanem *újra kell teremteni* (akár erőszakkal) azt a világot, amelyben ez az értékrend érvényesül. A konzervatív csupán terelni igyekszik az ő népét a „bevált”, „természetes”, „magától értetődő”, de sajnálatos módon némelyek által kétségbe vont úton, a radikális viszont *téríteni* akar, az egyetlen, célba vezető irányt kijelölve, minden eszközt felhasználva – ha kell, nemzetvezetőként vagy

¹ Az alábbiakban elsősorban az *ideológus* Szabó Dezsőről lesz szó. Előadásomban messzemenően támaszkodom korábbi Szabó Dezső-tanulmányomra (lásd Veres András: *Egy 20. századi próféta*, in Szegedy-Maszák Mihály–Veres András szerk.: *A magyar irodalom története III. 1920-tól napjainkig*. Gondolat Kiadó, Bp. 2007. 190–201.), ugyanakkor több lényeges kérdésben felülbírálok annak álláspontját.

akár idegenvezetőként is. Tulajdonképpen logikus fejlemény, hogy az Európa hanyatlását vizionáló és a magyar történelemben sokadik alkalommal „saját utat” meghirdető mai politika vonzódik a nemzeti radikalizmus kipróbált alakjaihoz. Azon sem akadhatunk fenn, hogy álcázni próbálja őket a „konzervativizmus” mégiscsak megengedőbbnek, nemesebbnek tetsző formulájával. Azt már kevésbé értem, hogy konferenciánk címválasztása miatt vette át ezt a felülről jövő népi kezdeményezést.

Más kérdés, hogy a két nézőpont valójában egy gyökerű, hiszen mindkettő egy *zárt, szabályozott, hierarchikus társadalomban* gondolkozik. Jellemző példa lehet erre Szabó Dezsőnek az az 1915-ös írása, *Az individualizmus csődje*, amely igencsak kiverte a biztosítékot a *Huszdik Század* és a *Nyugat* körében.² Ebben a cikkében mintegy összegezte, és nyíltan kimondta az 1912 körül kialakult felfogását. Immár nemcsak érintőlegesen magyarázta (mint az irodalmi tanulmányaiban), hanem frontálisan támadta az „utolsó százötven év nehéz nyavalyáját“, a *romanticista* lelki formát és a *szabadverseny-demokráciát* s a mögöttük állítólag meghúzódó *individualista* szellemet. *Az individualizmus csődje* nem kevesebbet állított, mint hogy maga a világháború is ennek „a százötven év óta dühöngő individuális folyamat“-nak „paroxizmusa, logikus legvégső kifejlése“.³ A szabadverseny ugyanis szerinte „szükségszerűen magával hozta a minden eszközzel való versenyzést, s ez felszabadította az eddig leszocializált ös, kegyetlen vad ösztönöket“.⁴ Szabó Dezső hitet tett a maga katolicista és konzervatív meggyőződése mellett, s a kibontakozást egy olyan új lelki egység, kollektív rend kialakulásától remélte, amely a szociális dogma, a diszciplináris tagoltság és a dogmákat érvényesítő egységes szociális nevelés hármasságán alapul.⁵

² Szabó írása eredetileg a *Huszdik Század* 1915. 8. számában jelent meg, a 81–94. lapon.

³ Szabó Dezső: *Az individualizmus csődje*, in *Űő: Egyenes úton. Tanulmányok és jegyzetek*. Püski Kiadó, Bp. 2003. I. kötet 156.

⁴ I. m. 163.

⁵ I. m. 164–165. A „diszciplináris tagoltság” a különféle társadalmi csoportok munkamegosztásban elfoglalt helyének rögzítését jelenti.

Szabó Dezső monográfiája, Gombos Gyula szerint e hármaskör követelmény mint társadalmat konstituáló erő „nem nagyon vitatható“, az viszont igen, hogy Szabó nem konkretizálja jelentésüket.⁶ Én éppen fordítva látom. Egy ilyen átfogó politikai programot kifejtő publicisztika nem bocsátkozhat részletekbe, de fontos, hogy *milyen értékeket* jelöl ki. Szabó Dezső társadalomeszménye pedig egyenesen Platón államának rideg rendjét idézi fel. Aligha kell hosszan fejtegetnem, hogy a konzervatív értékek effajta szélsőséges megjelenítése – mindenekelőtt a feltételek elégtelenségének és az ellenfelek, a liberális és a többi konkurrens értékrendnek tökéletes figyelmen kívül hagyása mellett – meglehetősen radikális és utópikus elképzelés volt, *legalábbis* 1915-ben.

Ismeretes, hogy Szabó Dezsőt szertelen, összeférhetetlen viselkedése mintegy predesztinálta arra, hogy mindenhová és sehová se tartozzék.⁷ Magam is hajlottam erre a vélekedésre. *A magyar irodalom története*i című kézikönyv Szabó Dezsőről szóló fejezetében úgy fogalmaztam, hogy „alighanem ő volt a 20. századi magyar irodalom legtöbb indulatot és vitát kiváltó, sehová sem besorolható alakja. Állandóan változtatta nézeteit, de soha a radikalizmusát.”⁸ Ma már másként látom. Igaz, hogy többször is módosultak-változtak Szabó Dezső nézetei az idők folyamán, de *az 1912 körül kialakult, majd a háború alatt kikristályosodott álláspontjának fundamentális elemei mindvégig megmaradtak.*

Ami szellemi poggyászát illeti, az értelmező nincs könnyű helyzetben. Példaképéhez, Ady Endréhez hasonlóan neki is alapélménye ifjúkorában a magyar glóbusz kisszerűsége, kulturálatlansága, a személyiség beszorítottsága, s a kálvinista neveltetés az ő esetében is csak fokozta elégedetlenségét, tenniakarását. Bár nyelvésznek indult, az 1905/1906-os párizsi tanulmányútja egyszerre jegyezte

⁶ Gombos Gyula: *Szabó Dezső*. Püski Kiadó, Bp. 1989. 144–145.

⁷ Jellemző példa lehet, hogy 1929 szeptemberében (két és fél hónappal azelőtt, hogy bejelentette: kivándorol és örökre itthagya Magyarországot) a *Magyar Hétfő* című lap kedélyeskedő riportere a következőképpen vezette fel a vele készített interjút: „Minden élő és szerezhető ember ellenségével ülök a Philadelphia-kávéházban. Szabó Dezsőről van szó, aki egyik legfőbb nevezetességét azzal érte el, hogy robusztus tehetségét eddig még semmiféle irány, semmiféle sajtó-orgánus és semmiféle társadalmi megnyilatkozás keretein belül sem tudta néhány hónapnál tovább elhelyezni.” – Vö. [Név nélkül]: „*Fájdalmas egyetemes rothadás van nálunk.*” *Szabó Dezső nyilatkozata az irodalomról és magáról*. Magyar Hétfő, 1929. szeptember 9. 4.

⁸ Veres András: *Egy 20. századi próféta*, i. h. 191.

el az irodalommal és a politikával. Nemcsak a szimbolista költészet volt rá meghatározó hatással, hanem a szeme előtt folyó politikai küzdelem is, mert hogy ekkor érte el végkifejletét a Franciaországot két táborra szakító Dreyfus-per. Mély benyomást tett Szabó Dezsőre a megújuló, harcos *katolicizmus* és a látványosan erősödő *szocialista* mozgalom. Nem kerülte el figyelmét, hogy a konzervatív erők a munkásmozgalom sikerével szemben éppen az *antiszemitizmust* vetették be, mint jelentős tömeghatás kiváltására képes ellenszert. Franciaországi tapasztalatai révén Szabó Dezső életre szóló oltást kapott.⁹

Az egyetem után, tanárkodásának éveiben sokáig csak kereste a helyét, s egyedül *nonkonformista* magatartásával tűnt ki.¹⁰ 1910-ben belekeveredett a fizetésemelést követelő tanárság mozgalmába, és az általa fogalmazott kiáltvánnyal még gróf Tisza István miniszterelnök figyelmét is sikerült felkeltenie. Ám a méltán népszerűvé vált nyitó mondatokat nem kell félreérteni, távolról sem valamifajta szocialista sugallat ihlette őket. „Meg kell gondolni – írta Szabó –, hogy a *Himnusz*t éhes hassal csak egy bizonyos ideig lehet énekelni. A végképpen elnyomorgatott ember vöröset lát, és vörös nóták buggyannak az ajakára.”¹¹ A „vörös nóták” nem jelentett többet, mint a fenyegető, elkerülendő *veszedelmet*. Csak hát Szabó Dezsőt felfüggesztették állásából, Tisza István egy cikkben még hazafiatlansággal is megvádolta, ami persze belépőjegyül szolgált a *Huszedik Századhoz* és a *Nyugathoz*, s az utóbbiban még keményen meg is felelhetett a grófnak.

A Szabó Dezső-irodalom Nietzsche mellett számon tartja (még hozzá *egyaránt* tartja számon) Maurice Barrès, a francia katolikus neonacionalizmus vezéralakjának és a radikális szocialista Georges Sorel, az anarchoszindikalizmus

⁹ Jól példázhatja ezt a *Nyugatban* közzétett, botrányt okozó 1913-as esszéje, *A magyar protestánsizmus problémája*, ahol azt vetette a magyar protestánsizmus szemére, hogy nincs korszerű mondanivalója, s egyetlen ambíciója, hogy csakazértis ellentmondjon a katolicizmusnak. Így pedig menthetetlenül lemarad a két életképes kollektivistá mozgalom, a katolicizmus és a szocializmus mögött. (Lásd in *Egyenes úton*, 145–149.) Szabó Dezső felvetését nem akárhik, Móricz és Ady próbálták megválaszolni, nem sok sikerrel.

¹⁰ Vidéki városok gimnáziumaiban tanított, kihívó viselkedésével rendre botrányokat okozott, amit ismételtén áthelyezés követett. (Gombos Gyula szerint ő volt „a legtöbbet áthelyezett tanár”. Vö. Gombos Gyula: i. m. 89–97.) Például Székesfehérváron az ultramontán katolicizmust képviselve politizált, Nagyváradon viszont Juhász Gyula és *A Holnap* megtérítette őt Adynak és az új idők új dalainak.

¹¹ Lásd Szabó Dezső: „*Kedves Kollégáink!*”, in *Egyenes úton*, 352. (Az idézett szöveg az eredetiben kurzíválva van.)

atyjának hatását. Egyfelől *a rend és tekintély elvét*, másfelől *az erőszak kultuszát* vette át, s mindenekelőtt azt, hogy *a kollektív egység megteremtése* a legfőbb csodaszer a társadalom bajainak orvoslására. Szabó Dezső saját álláspontja (mint már utaltam rá) 1912 körül alakult ki. Különös *kettősség* jellemezte ezt: a szimbolista, posztszimbolista és korai avantgárd irodalom értő-igenlő elfogadása és képviselése, *ugyanakkor* egy konzervatív, rendpárti társadalomkép.¹² Tehát Szabó Dezső az elsők között írt expresszionista novellákat, harcosan kiállt a futuristák, illetve az avantgárd mellett – ismeretes, hogy Kassák Lajos folyóirata, *A Tett* az ő baráti beköszöntőjével indult.

Csakhogy a modern költészet dekadenciáját Szabó Dezső egy *átmenetinek* tekintett kor, *az én beteges túltengésének* kifejeződéseként fogta fel és tartotta jelentősnek. Úgy vélte, hogy a középkor intézményes és lelki egységét, kollektív rendjét három lépésben szétverte az individualizmus. Luther nyomán a hitnek, Descartes nyomán a megismerésnek, Rousseau nyomán az erkölcsnek lett *kritériuma* a tiszta én. De amennyire elkerülhetetlen volt a korábbi állapot felforgatása, annyira szükségszerű a modern anarchiából kiemelkedő új társadalmi intézmények, ha tetszik, az új kollektív rend megszületése. Nem alaptalanul jelentette ki a *J. J. Rousseau érzelmi morálja* című, 1912-es esszéjében, hogy végső soron „az egyén, az individualizmus, az anarchia is társadalmi funkció”.¹³ Mint ahogy magától értetődő volt számára az is, hogy a művészetet társadalmi szükséglet hívja létre. E megállapításaival éppúgy szembe ment a *Nyugat* fő vonulatával, mint az individualizmus átmenetivé való lefokozásával.

Két évvel később pedig, a háború kirobbanása után, a francia faj állítólagos tragédiája fölött borongott, úgy vélekedve (szinte *a francia szélsőjobbhoz hasonlón*), hogy a baj korábban kezdődött, már Rousseau-val, a német kultúra

¹² Korántsem állt ezzel egyedül. Kosztolányi Dezső még az 1920-as évek elején is szívesen hivatkozott arra, hogy „a politikai és irodalmi forradalom a legtöbb írónál nem esik egybe, sőt majdnem mindig szöges ellentétben áll”. – Vö. Kosztolányi Dezső levele Tolnai Vilmosnak, [Budapest, 1922 eleje], in Kosztolányi Dezső: *Levelek – Naplók*. Egybegyűjtötte, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Réz Pál. Az 1933–1934-es naplót sajtó alá rendezte Kelevéz Ágnes és Kovács Ida. Osiris Kiadó, Bp. 1996. 471.

¹³ Szabó Dezső: *J. J. Rousseau érzelmi morálja*, in *Egyenes úton*, 61.

átvételével és a polgári szabadverseny bevezetésével: „A tragédia előkészítő mesterei elsősorban Rosseau és az individualizmus többi gyújtogatói, mely a francia fajjal, annak élethetési irányával volt halálos ellentétben. A német 42 cm-es lövegeket a francia fajra végzetes individuális német filozófia és irodalom hatása előzte meg. A polgári szabadverseny-demokrácia végzetes ellentétben látszott lenni a mai napig a francia faj életalakító erejével, s ez a demokrácia, mely megváltó átmeneti fázisa volt Európának, fatálisan meggyengítette azt a fajt, mely azt világgá proklamálta.”¹⁴

Szabó Dezső tehát már korán kialakította rendpárti elképzelését, ám liberális barátai csak extremitást, illetve excentrikusságot láttak benne. A századelő magyar irodalmi és kulturális ellenzéke – éppen a Szabó által kárhoztatott individualizmus és a liberális elvek, így a tolerancia híveként – kifejezetten pártolta saját táborának sokszínűségét, heterogeneitását. Csak a már említett 1915-ös nyílt támadása a szabadverseny és az individualizmus ellen, *Az individualizmus csődje* nyitotta fel valamennyire a szemeket. Maga Jászi Oszkár, a *Huszedik Század* szerkesztője válaszolt Szabó Dezső provokatív fölvetésére.¹⁵ Szabó Dezső viszonyválaszában (ekkor még) igyekezett enyhíteni a szembenállást, „a végcélok közös kívánatában teljesen Jászi Oszkár táborába“ tartozónak vallotta magát. Úgy tett, mintha félreértés történt volna. Természetesen nem értették félre, de a *Huszedik Század* és a *Nyugat* körében még sokáig nem akarták elhinni, hogy Szabó Dezső nem tartozik közéjük. Az 1915-ben öt rendre utasító Jászi Oszkár 1918 végén (immár

¹⁴ Szabó Dezső: *A francia pszichéhez*, in *Egyenes úton*, 68. Az írás pikantériái közé tartozik, hogy kimondatlanul ugyan, de jól érzékelhetően hivatkozik a *belső, szerves fejlődés* fontosságára, ami a klasszikus konzervatív gondolkodás egyik legkedveltebb gondolata.

¹⁵ *Az individualizmus a vádlottak padján* című írásában (1915) Jászi igen határozottan utasította vissza a háborúban játszott felelősség vádját: „Szinte mulatságos az európai vérfürdőért az Übermenschen individualizmusát tenni felelőssé egy oly társadalomban, melynek óriási többsége nemcsak ellenszegülés, de ellenvélemény nélkül megvágóhídra, kritika nélkül fogadva el a cenzúra által ráncigált sajtó egész ideológiáját.“ Nemcsak az individualizmus, hanem a szabadverseny és a demokrácia becsületét is védelmébe vette. Arra hivatkozott, hogy a kor két meghatározó intézménye, a tovább élő hűbéri nagybirtok és az érdekeit védővámval körülbástyázó, protekcionista monopólium valójában nem érvényesítője, inkább kiküszöbölője a szoros értelemben vett szabadversenynek. (Vö. Jászi Oszkár: *Az individualizmus a vádlottak padján*, in *Jászi Oszkár publicisztikája*. Vál. és szerk. Litván György – Varga F. János. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1982. 237–241.) Tekinthejtük Jászi Oszkár szociálliberális antikapitalizmusát még annál is ellentmondásosabb álláspontnak, mint vitapartnerre romantikus, rendpárti antikapitalizmusát, de kétségtelen erénye, hogy elismeri (sőt túlbecsüli) a modern kor pluralizmusát és nyitottságát. A Szabó Dezső-féle elképzelés viszont a biztonság és az átláthatóság oltárán feláldozna mindent, amit a kapitalista fejlődés anyagilag és kulturálisan teremteni képes.

miniszteri pozícióban) felhozatta Szabó Dezsőt Pestre, és kinevezte a VI. kerületi főreálhoz, ahol rövid ideig még tanított is.¹⁶ A polgári radikálisok segítségével Szabó Dezső azzal hálálta meg, hogy a *Nyugat* 1919. április 1-jei számában (Az *egész emberért* című írásában) a Tanácsköztársaság kikiáltását üdvözölve az októberistákat durván beletaposta a földbe. A *Huszedik Század* szerkesztősége felháborodva tiltakozott, és a barátságuk immár vége szakadt. De némelyek még ezután is illúziókat tápláltak iránta.¹⁷

Valójában nem volt közülük való. Mint láthattuk, Szabó Dezsőt már korai benyomásai rendpárti irányba terelték, tulajdonképpen ez változott egyre radikálisabb állásponttá az idők folyamán. Ma már úgy gondolom, hogy az 1918 utáni vélekedéséhez elsősorban a *világháború* szolgáltatta a muníciót. Ahogy korábban a francia faj tragédiáján kesergett (persze nem kis iróniával), immár minden irónia nélkül *a magyar faj végzetesnek látott pusztulása* lett a legfőbb (sőt éveken át csaknem egyetlen) témája. Az *elsodort falu* is erről szól, s ne feledjük, hogy a regény már 1918 őszén elkészült – tehát még *a forradalmak előtt*. A heroikus-szatírikus irányregény mondanivalóját Karácsony Sándor joggal foglalta össze abban, hogy „összeomlott a világ és előlről kell kezdeni mindent”.¹⁸ A háború utáni újrakezdésre (egyúttal a magyar társadalom modernizációs válságára) kereste és vélte megadni a választ. Alighanem a magyar irodalom egyik *legideologikusabb* művéről van szó. A *parasztság* benne éppúgy nem társadalmi csoportalakzat, hanem értékfogalom, mint a proletariátus a marxista szerzők műveiben. Figyelemre méltó, hogy ebben a művében már a dekadens irodalom (a *Nyugat* köre is) – szemben Szabó korábbi beállítással – az individualista métely

¹⁶ Ennek legalább annyi pozitívuma volt, hogy nagy hatást gyakorolt diákjaira, köztük a kis Köszter Artúrra.

¹⁷ Például a kommunista Gábor Andor, akinek fullánkos nyelve vetekedett Szabó Dezsőével, a Bécsből emigránsként írt leveleiben még akkor is mentegette őt, amikor a Horthy-féle ellenforradalomban rövid ideig a kurzus egyik vezéralakjaként tündökölt, majd elbukott. „Úgy látszik – írta volt Gábor Andor –, azt az egyetlen igazán író, akinek tényleg volt összefüggése Adyval, sőt (Ady ismerősök megértene) annyira volt, hogy kurzus-íróvá tudott vetemedni [nem akármilyen oldalvágás ez Ady felé], de mert író akart maradni, nem maradhatott kurzus-író: Szabó Dezsőt a kurzus már agyonütötte. És, sajtóságos viszonyok, ezt csak a kurzus ellenfelei sajnálják, akiknek fájt ugyan Szabó Dezső aljassága, de mégis szeretettel néztek feléje, mert ez a gazember közülük való volt: tehetsége volt neki.” – Gábor Andor: *A másik Ady vagy Endre és Lajos*, in Uő: *Bécsi levelek*. Athenaeum Könyvkiadó N. V., Bp. é. n. [1950] 191–192.

¹⁸ Lásd Karácsony Sándor: *Szabó Dezső*, in *Szabó Dezső Emlékkönyv*. Összeáll. Szöcs Zoltán. Szabó Dezső Emléktársaság, Bp. 1993. 17.

reprezentánsaként szerepel, nyíltan *negatív* megítélést kap.

Tulajdonképpen a forradalmak és az ellenforradalom igencsak kapóra jöttek számára: mindegyiktől a maga álmai valóra váltását, a magyar faj talpra állítását remélte. Ezért mindet örömmel üdvözölte, majd gyorsan kiábrándult belőlük. A Károlyi-féle forradalmat utóbb álságosnak tartotta, úri huncutságnak. A kommünt egyenesen vakvágánynak ítélte, mert nem az általa igazinak vélt forradalmat, a „faj forradalmát” kívánta megvalósítani. Rasszista fogalomrendszerében ez úgy jelent meg, hogy a magyar forradalom végrehajtását „kisajátították” a zsidók. (Egykori fegyvertársa, Kassák Lajos írta meg az *Egy ember élete* című önéletrajzának kommünről szóló részében azt az emlékezetes jelenetet, az Írói Direktórium egyik utolsó ülésén, amikor Szabó Dezső minősíthetetlen hangon kelt ki a „gyalázatos zsidó törekvések” ellen, s hogyan kapta meg a méltó választ a halk szavú Szini Gyulától, aki fejére olvasta, hogy az ellenforradalommal paktál, miközben „a forradalmon élősködik”.¹⁹ Alighanem Szabó Dezső volt a legjobban fizetett író a tanácskormány regnálása alatt.)

Az *elsodort falut* nemcsak ő maga vélte fő művének, hanem a Horthy Miklós-féle ellenforradalom tábora, majd a népi mozgalmakkal rokonszenvező olvasóközönség is.²⁰ Szabó Dezsőt részben könyvének sikere tévesztette meg 1919/1920-ban, amiért is a kurzus elején ideológiai vezető szerepet vállalt. Azt hitte, hogy végre az általa elképzelt valódi forradalom fog kibontakozni: *a vérségi és kulturális alapon összeforrott „magyar faj” önmagát megváltó forradalma*. Ady Kelet-mitológiáját átvéve és eltorzítva (Adynál a magyarság helyzetére valójában a Kelet és Nyugat két partja között hánykolódó „Komp-ország” szolgál metaforaként) úgy foglalt állást, hogy a Nyugat züllesztő, beteges hatásával szemben a parasztság ősi, nemzetmegtartó ereje jelenthet kiutat. A magyar kapitalizmus az ő szemében új idegenuralmat: a zsidók uralmát jelentette, azt,

¹⁹ Kassák Lajos: *Egy ember élete. VII. Károlyi forradalom – VIII. Kommün*. Pantheon kiadás, Bp. é. n. [1934] 122–124.

²⁰ Trianon árnyékában szinte divat lett *hanyatlás*elméleteket felállítani arról, hogy a magyarság mikor és hogyan tévesztett utat.

hogyan Bécs után és mellett megjelent egy másik gyarmatosító.²¹ De őt nem olyan fából faragták, hogy megálljon félúton: *ő már nem akart semmiféle kapitalizmust*. A magyar faj védelmét attól várta, hogy a romlott, heterogén, kulturálatlan középosztály helyébe a magyar faluból fejlődjön ki új középosztály.

Tehát nem egészen alaptalanul gondolhatta azt, hogy nem ő változtatta meg álláspontját, hanem a két forradalom és az ellenforradalom bizonyult méltatlannak az ő álmához. A Horthy-kurzusról hamar kiderült, hogy nem a parasztság ügye érdekli, hanem a feudális privilégiumok átmentése és az, hogy minél több hasznot húzzon a korlátok között engedélyezett kapitalista termelésből. Szabó Dezső felismerte, hogy tévedett, s volt ereje ahhoz, hogy szembeforduljon az új hatalommal.²² A politikai élettől látszólag visszavonult, szépíróként és publicistaként képviselte nézeteit, amelyek erőteljesen hatottak az egyetemi ifjúságra s főként a nacionalista diákszervezet, a Turul tagságára. Publicisztikája nyomán alakultak ki Magyarországon és az utódállamokban a „népi gondolat” híveinek szervezetei (mint például a Bartha Miklós Társaság). Ekkor alakította ki maga számára azt a sajátos prófétai szerepet, amelyet 1918-ban még Adynak tulajdonított. Ady prófétai jelentőségét azzal támasztotta alá, hogy *a világháború* mintegy *beteljesítette* azt, amit Ady a magyarság pusztulásáról jóslott. Szabó Dezsőnek nem kis szerepe volt abban (meglovagolva a nemzeti önsajnálatot), hogy a húszas évek derekán a hivatalos Magyarország megbékült az intranzingens, forradalmat váró költő emlékével. Mintegy Ady örökébe lépve tekintette magát Szabó hiteles prófétának, akinek jóslatai nem annyira a bekövetkező, mint inkább *a megvalósítandó* eseményekre irányítják a figyelmet.²³

²¹ Szabó Dezső tulajdonképpen régi-új hagyományhoz kapcsolódott, a századfordulón jelentkező német és magyar újkonzervativizmushoz, amely a szabadverseny veszteséinek ideológiája volt, s úgy próbált kitörni beszorítottnak megélt helyzetéből, hogy *antropomorfizálta* a problémát. Úgy hitte, hogy a könyörtelen haszon-elv nem a kapitalizmus szervező elve, hanem a zsidók faji tulajdonsága, s ha a zsidókat kiiktatják a kapitalizmusból, a kapitalizmus „tisztességes” lesz.

²² A *Levél a tisztviselőkérdésről* című írását használták fel ürügyként, hogy megtorolják a kurzus elleni támadásait. 1923 szeptemberében sajtó útján elkövetett izgatás és nemzetgyalázás címén indított eljárást ellene az ügyészség, el is ítélték, de börtönbüntetését nem kellett letöltenie.

²³ A történész Szabó Miklós méltán nevezte őt a kelet-európai politikai folklór jellegzetes típusa, a *politikai próféta* kialakítójának, és igen találó jellemzését adta e szerepkörnek: „Arról [...] van szó, amit Ady óta a magyar költő váteszi hivatásának szoktak emlegetni. A kelet-európai értelmiségi, s azon belül is kiváltképp a kelet-európai író,

A húszas években is fajelméleti alapon állt, aminek elmaradhatatlan eleme volt az ellenségkeresés. Az általa bírált társadalmi történések mögött mindig valami asszimilált idegen etnikum uralmi törekvését igyekezett felmutatni. Eszerint a polgárság, a tőke természetesen zsidó, a kurzus bázisát jelentő hivatalnoki-katonatiszti réteg sváb, a klérus tót és sváb, az arisztokrácia pedig (ki tudja, mennyi faji keveredés után) a „legidegenebb nemzetiség”.²⁴ Ez a beállítás később sem változott, de folyamatosan módosult, Szabó Dezső ismételten másra helyezte a hangsúlyt, ami (kétségtelen) sok esetben jelentős következményekkel járt. Például a húszas évek elején bejelentette az *antiszemizmus csődjét*, és a szociális kérdés megoldását, a demokrácia megvalósítását tartotta fontosabbnak. „Tévedtem én is, mások is a jóhiszeműek közül – írta már 1923-ban. – [...] A zsidókérdés csak egy része a magyar demokrácia problémájának. A feudális, klerikális, commercial-indusztriális kapitalizmus viszonya a dolgozók tömegéhez, [...] a munka kizsákmányolásának intézményes megszüntetése: ez az egyetemes probléma. Ha egyszer megvalósítjuk ezt a magyar demokráciát, ha egyszer lehetlenné teszünk intézményeinkkel minden kizsákmányolást: akkor a zsidókérdés és minden faji kérdés önmagától elesik.”²⁵ A „faj” fogalmát a húszas évek derekától következetesen a „nép”-re cserélte fel. Az *ellenforradalom természetrajza* című, 1928-ban írt számvetésében pedig a keresztény kurzus egészét nevezte meg a magyarságot megnyomorító betegségnek.²⁶

E hangsúlyeltolódásokra főként az új történelmi próbatételek készítették őt. Hitler hatalomátvételétől kezdve már a náci fenyegetéstől féltette a magyarságot, a nyilasokat az idegen érdekek hazai szálláscsinálóiaként támadta. 1935-ben

nem csupán művész, hanem a társadalom értékeinek, mindenekelőtt a nemzeti társadalom értékeinek, a sajátos nemzeti értékeknek letéteményese. Erre nem holmi vezérré választás legitimálja, mint a politikust, hanem művészi elhivatottsága, a művészi génusz joga. A próféta dolga, hogy a népszerűtlen igazságokat kimondja. A hatalomnak is, a népnek is a szemébe. A prófétát, megint csak szemben a politikussal, nem a siker igazolja. Ellenkezőleg: a próféta akkor jut hivatása magaslatára, amikor megkövezik. Minél magányosabb, annál elhivatottabban képviseli a közösség igazi énjét.” Szabó Dezső még Ady egyes pózait is átvette, mert e manírjai is hozzátartoztak prófétai szerepéhez, legendás összeférhetlensége éppúgy, mint az, hogy szűk tanítványi körrel vetette magát körül, és időről időre ezeket is elmarta magától. – Vö. Szabó Miklós: *Szabó Dezső, a politikai gondolkodó*, in Uő: *Politikai kultúra Magyarországon*. Medvetánc könyvek. Atlantis Kiadó, Bp. 1989. 215

²⁴ Vö. Szabó Miklós: i. m. 212.

²⁵ Szabó Dezső: *Rocambol-romantika* „”, in Uő: *Az egész látóhatár*. Püski Kiadó, Bp. I. kötet 494–495.

²⁶ Vö. Szabó Dezső: *Az ellenforradalom természetrajza*, in *Az egész látóhatár*, 382–388.

meghirdette a hagyományos magyar nemzettudat revízióját: odáig jutott, hogy a magyarságot a korábban lenézett szomszédokhoz hasonló kis kelet-európai néppé nyilvánította, akinek a nagynemzeti nacionalizmus a legfőbb ellensége. E koncepció logikus következménye volt az Egyesült Kelet-Európai Államok gondolatának felvetése, és (paradox módon) nacionalista talajon igyekezett érvényteleníteni az irredenta politikát.

Összefoglalva az elmondottakat, szerintem valóban *újraértékelésre szorul* Szabó Dezső nézeteinek megítélése. 1919-ben nem árulta el sem a liberális, sem az avantgárd szövetségeseit, mert valójában az 1912 körül kialakított konzervatív-rendi, majd a világháború alatt ebből kinövő nemzeti radikális álláspontjához maradt hű. A félreértést mindenekelőtt az okozta, hogy a tízes években a *Huszedik Század* és a *Nyugat* volt a két legfőbb fóruma. Miért éppen ezek? – lehet a következő kérdés. Többféle válasz is lehetséges. Tény, hogy a századelőn a nemzeti radikalizmusnak nem voltak saját fórumai. Ráadásul Szabó Dezső indulásakor csak annyi volt bizonyos, hogy szemben áll a hivatalossággal, ami biztosította helyét a politikai ellenzék soraiban. Ehhez képest később, a háború idején kristályosodott ki végleges álláspontja. Párhuzamnak kínálkozik, hogy 1929-ben, az Ady-revízió forgatagában, Féja Géza úgy próbálta felmenteni Adyt baloldali és liberális kapcsolatainak „bűne” alól, hogy arra hivatkozott: *akkor* csak így tudott Ady a tömegekhez szólni, és ez éppúgy törvényszerű volt, mint az, hogy később megrendült a hite táborában. Érvelni lehet hasonló módon Szabó Dezső esetében is.

Befejezésül *személyes* üggyel hozakodom elő. Szabó Dezső beemelése a gimnáziumi tantervbe nem akkora újdonság, mint némelyek gondolják. Hajdanán az akadémiai tanügyi reformbizottság irodalmi részlegének egyik vezetőjeként lehetőségem volt beleszólni az 1978-as tanterv kialakításába. Jóllehet magába a tantervbe végül mégsem került be Szabó Dezső ajánlott olvasmányként (mint ahogy szerettem volna), de az 1982-ben megjelent gimnáziumi 3. osztályos reformtankönyvünkben önálló fejezetet kapott

szerzőtársam, Szörényi László avatott pennájából.²⁷ Természetesen nem *Az elsodort falu* lett kiemelve, hanem Szabó Dezső *Ecce homo* című 1925-ös novellája és az 1938-ban írt náciellenes szatírája, az *Egy nép elnyelésének művészete*. Azért ragaszkodtam Szabó Dezső tankönyvi szerepeltetéséhez, mert (már akkor) a 20. századi magyar kultúra egyik meghatározó alakjának tartottam.²⁸ Amikor tankönyvünk megjelent, Nagy Péter a *Népszabadság* hasábjain támadott meg minket, többek között Szabó Dezső szerepeltetése miatt. (Ami annál inkább figyelemre méltó cselekedet volt részéről, mivel ő éppen egy Szabó Dezső-monográfiával érdemelte ki nagydoktori címét.) A több mint kellemetlen incidensre tankönyvíróként megpróbáltunk válaszolni, de a mi szövegünk éppúgy nem jelenhetett meg, mint Szabolcsi Miklósnak, akkor az Országos Pedagógiai Intézet főigazgatójának hivatalos válasza sem. A késő Kádár-korszak egyik anekdotába illő epizódja, hogy ekkor pártvizsgálatot kértem magam ellen, az MSZMP KB által kijelölt bizottság pedig nekem adott igazat. Nagy Péter pártfegyelmit kapott, és Köpeczi Béla művelődési miniszter kapta feladatul, hogy a *Népszabadság*ban válaszoljon Nagy Péternek.²⁹ Tehát a nemzeti radikalizmus ügye már az 1980-as évek elején is megfelelő figyelemben részesült a magas politika által.

²⁷ Lásd Szegedy-Maszák Mihály–Vers András–Bojtár Endre–Horváth Iván–Szörényi László–Zemplényi Ferenc: *Irodalom III*. Tankönyvkiadó, Bp. 1982. 409–412.

²⁸ Érveim közé tartozott, hogy micsoda értéktévesztés volna Németh Lászlót bevenni a tantervbe és ugyanakkor azt a Szabó Dezsőt nem, akinek köpönyegéből bújt elő egykor Németh.

²⁹ Vö. *Tankönyvháború. Viták a gimnáziumi irodalomoktatás reformjáról a hetvenes-nyolcvanas években*. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és az összekötő szöveget írta Pála Károly. MTA Irodalomtudományi Intézete és Argumentum Könyvkiadó, Bp. 1991. 349–371.